

DÖRGŐ TIBOR

CZAKÓ ZSIGMOND SZENT LÁSZLÓ ÉS KORA CÍMŰ DRÁMÁJÁNAK SZÖVEGHAGYOMÁNYA

A *Szent László és kora* (a továbbiakban *SzL*) nem tartozik Czakó ismertebb művei közé, pedig figyelemre méltó alkotás. Shakespeare hatását mutató dráma, hamleti töprengő, vívódó főhőssel. A külső hatás mindazonáltal nem bántó, Czakó önálló, egyéniségére jellemző drámát alkotott. Szép költőiséggel, drámai jambusokban írta meg, csak néhol ragadta messzire a romantikus tobzódás. Szent Lászlónak meg kell küzdenie nemcsak Salamon (Solom) exkirállyal s a trónkövetelőt támogató, sőt fölébe kerekedő egyházi, pápai hatalommal, hanem „magán-életének” nehézségeivel is. Az ötfelvonásos „drámai történetrajz” legnagyobb érdeme a bátor, filozofikus gondolkodásmód, az életének, korának, saját benső világának borzalmaival szembesülő, önmagát is – a magasabb cél, a haza megóvása érdekében – legyőző ember bemutatása.

A hagyatékban maradt mű sorsa mindig nehéz, különösen, ha az irodalomtörténészek még nehezebbé teszik. Ez történt a *SzL*-vel is, sajnos éppen a közelmúltban, napjainkban. A tévedés talán Toldy Ferentől indult el útjára, aki a *SzL*-t Czakó utolsó műveként említette.¹ Később ezt a közlést többen helyesbítették, elsősorban a drámát könyvalakban megjelentető Ferenczy József, a kiadáshoz írt előszavában.² (Mivel a *SzL*-nak ez az egyetlen könyvespolcra leemelhető szövege, az irodalomtörténésznek bizony kellett volna ezt is elolvasnia.) Szomorú, hogy ismeretterjesztő műben³ és tanulmányban⁴ mégis az említett tévedést olvashatjuk. Czakó esetében ez azért fájó, mert öngyilkossággal fejezte be életét, és a szakirodalom hajlamos a végzetes tetteből az alkotói pályára visszakövetkeztetni. Így lesz a *SzL*-ből „hevenyészett mű”, mert az immár megállíthatatlanul hanyatló költő „hajszolva magát, hogy bizonyítsa tehetségét”⁵ – sikertelenül; ill. egyenesen „a kétségbeesés végpontja”.⁶ Megtévesztő A magyar irodalom történetének közlése is, miszerint a sikerek után a *SzL*-nak „elutasítása” (évmegjelölés nélkül) a szerző tragikus sorsának egyik lépcsőfoka volt.⁷ Mi volt s volt-e egyáltalán „elutasítás”? Miert maradt hagyatékban ez a dráma? A szövegelemzés során erre is választ kerestem.

A *SzL* utóélete fő vonalaiban ismert. Megjelent 1853-ban a Délibábnban,⁸ előadták a Nemzeti Színházban 1854. dec. 6-án s ezt követően 1860-ig még négyszer.

¹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története (1864–65)*. Bp., Szépirodalmi, 1987. (Reprint) 387.

² CZAKÓ Zsigmond, *Összes művei I–II*. Sajtó alá rend. és életrajzzal bev. FERENCZY József. Bp., Aigner L., 1883–1884. (Nemzeti Könyvtár 33., 37. köt.) L.

³ HEGEDŰS Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Bp., Móra, 1976. 171. *A magyar irodalom arcképcsarnoka I–II*. Bp., Trezor, 1992. I. 263.

⁴ MARTON Gábor, *Czakó Zsigmond drámai életműve*. Színháztudományi Szemle, 9. sz. 1982. 41–76., 68.

⁵ HEGEDŰS, i. m.

⁶ MARTON, i. m.

⁷ *A magyar irodalom története III*. Szerk. PÁNDI P. A fejezetet írta: SOLT Andor. Bp., Akadémiai, 1965. 678.

⁸ Délibáb, 1853. ápr. 3. 421–434., ápr. 10. 453–466., ápr. 17. 485–500., ápr. 24. 518–531., máj. 1. 549–565.

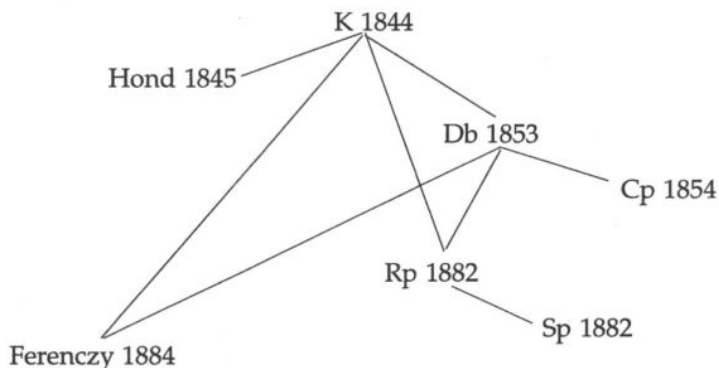
A színházi zsebkönyvek tanúsága szerint a nemzeti színházi bemutatót követő években Debrecenben négyszer, Győrött és Szegeden háromszor, Kolozsváron kétszer és Nagyváradon egyszer játszották. Paulay Ede rendezésében a Nemzeti Színház történeti drámaciklusában ismét előadták 1882. aug. 25-én. A Nemzeti Könyvtár sorozatban Ferenczy József rendezte sajtó alá 1884-ben. (A darabot 1969-ben bemutatták a Kecskeméti Katona József Színházban is; ez az előadás azonban már egy későbbi munka témája lesz.)

A SzL-nak négy szövegváltozata maradt ránk: 1. Czakó Zsigmond letisztázott szövege, a címlapon 1844. dec. 10-i dátummal. 2. A Délibáb folytatásokban megjelent változata. 3. A Paulay Ede által átdolgozott szöveg. 4. A Ferenczy József munkája nyomán készült kiadás.

A szövegek vizsgálata után bonyolultabb a kép:

A „Szent László és kora” stemmája

K	Czakó Zsigmond valószínűleg autográf kézírata ⁹
Hond	A Honderűben megjelent részlet ¹⁰
Db	A Délibábbbban kinyomtatott szöveg
Cp	A nemzeti színházi bemutatót megelőző cenzúrapéldány ¹¹
Rp	Paulay Ede rendezőpéldánya ¹²
Sp	Az 1882. évi nemzeti színházi előadás sűgőpéldánya ¹³
Ferenczy	Ferenczy József sajtó alá rendezett szövege

A K vizsgálatokor meglehetősen kusza szövevényben kell eligazodnunk. Az alaphelyzet nyilvánvalóan egy barna tintával szándékosan díszes kézírással szépen letisztázott szöveg. Mindezt végigkíséri azonban – a darab elején gyakoribb, aztán gyérülő – ceruzás átfogalmazás és néhány – csak a mű elejét érintő – határozott, többsoros, ceruzás húzás. Itt-ott előfordul fekete tintás átfogalmazás,

⁹ OSZK Színháztörténeti Tár, N.Sz.Sz 40/2.

¹⁰ Honderű, 1845. márc. 6. 184–187.

¹¹ OSZK Színháztörténeti Tár, N.Sz.Sz 40.

¹² Uo. N.Sz.Sz 40/1.

¹³ Uo. N.Sz.Sz 87.

kiegészítés, amely néha megegyezik az alatta húzódó ceruzás résszel. Végül elszórtan piros ceruzás jelölések, megjegyzések is felbukkannak.

Az utólagos ráírások értelmezéséhez számos segítség adódik. Mindenekelőtt érdemes nyomon kísérni K létrejöttének folyamatát. Először is egy 1844. dec. 14-én megjelent sajtóhír hitelesíti a címlapon olvasható dátumot mint a keletkezés időpontját: „A Kalmár és tengerész írója új 5 felvonásos történeti drámáját »Szent László és kora« már bevégzé.”¹⁴ Nem véletlenül említi a tudósítás Czakót a „Kalmár és tengerész írójaként”. Ugyanis a szerző tízhónapos várakoztatása után, 1844. nov. 18-án bemutatták első darabját, s rögtön nagy érdeklődést keltett, egymást követték az előadásai. Czako tehát, mint sikeres szerző, nem volt rászorulva új műve bemutatására – főként, ha esetleg valamilyen fenntartásai voltak a drámával kapcsolatban; pl. azzal tisztában lehetett, hogy a cenzúra szempontjából igencsak rázós dolgokat írt. A Színházhoz való benyújtás mellett szólt volna az, hogy mint népszerűvé vált szerzőnek könnyebben elfogadták volna a művét, hiszen a neve jó közönségcsalogató. Beadta-e tehát Czako a SzL-t a Színházhoz? Úgy tűnik, nem. Ezt támasztja alá Pukánszky Kádár Jolán alapos tanulmánya, amelyben a drámapíráló bizottság tevékenységét elemezte.¹⁵ Ebben figyelemmel kíséri a *Kalmár és tengerész* sorsát és Czakonak ezután, 1845. aug. 21-én bemutatott s egyhangúlag elfogadott drámáját, a *Végrendeletet*. A SzL-ről nem tesz említést. Ugyanakkor nem elhanyagolható tényező, hogy az addig kardalnok Czakót 1845. jan. 31-ével színészként kinevezték a játékszíni választmány tagjának, s mint ilyen, az eredeti drámák elbírálásában részt vett.¹⁶ (Nem valószínű, hogy egy frissen elutasított darabot író szerzőt erre a feladatra kinevezték volna.) Mindenesetre Czako nem mondott le a SzL közkinccsé tételéről. 1845. márc. 6-án a Honderü „mutatványt” közölte a műből, Charitas apáca monológiát és az azt követő rövid párbeszédet (II. felv. 6–7. jel.). A rendkívül hosszú (K 280 sor!) látomás mint költemény hatásos, de mint a dráma egy részlete túl terjedelmes. A Hond szövege némileg eltér K-tól. Czako nem elégedett meg egyszerű másolással, ismét elragadta az ihlet, több helyen csiszolgotott az első változaton. A nagyívű kozmikus víziót pl. az alábbi sorokkal egészítette ki: „Testvérek ók: a föld, víz és a tűz, / S testvér között ugyan mért lenne harc? / Egymást ölelve most enyelgenek.”

Szempontunkból döntő jelentőségű Czako egyik levele, amelyet 1845. ápr. 4-én írt Szilágyi Sándornak, a kolozsvári Múlt és Jelen szerkesztőségébe.¹⁷ Egyebek mellett közli, hogy a SzL-ből már többször próbált mutatványt közölni, „de a censura, az egy közlötten kívül, mindnyáját teljesen kitörölte és fel nem bocsátotta; és így kevés reményem van belőle lapok által valamit közölhetni – de nem is merem, nehogy ezáltal a censura figyelmessé levén – az előadást, melyhez most is kevés a remény – eltiltsa.” Az utóiratban még hozzáteszi: „Mindenesetre a censura határoz – most van crisis alatt – egy pár hét alatt megtudom az eredményt – ugyan a darab a lehetőleg maskírozva van – de felettébb elvan gyanúsítva.”

A letisztázott drámaszövegbe Czako feltehetően nem javíthatott volna bele, mielőtt benyújtotta cenzúrázásra, különösen a fekete tintás beleírások kuszák, helyenként nehezen olvashatóak. Mint láttuk, a SzL cenzor kezébe került; ilyen

¹⁴ Honderü, 1844. dec. 14. 383.

¹⁵ PUKÁNSZKY Kádár Jolán, *A drámapíráló bizottság*. ItK 1939. 6–16., 123–135.

¹⁶ Uo. 11.

¹⁷ OSzK Kézirattár Fond IX/128.

„rendetlen” állapotban ezt kizártnak tartom. Egyéb letisztázott szöveg viszont nem maradt ránk. Ezek után az alábbi kép bontakozik ki: Czako megőrizte a gondosan letisztázott kéziratot (a Charitas-monológ átfogalmazásának nincs nyoma K-n!), s ez került a cenzor elé. A piros ceruzás jelek a cenzortól származnak – kizárólag ideológiailag „kétes”, az egyházat érintő részeknél láthatók. A II. felv. 4. jelenete – Pongrác magyar harcos és a főpapok éles vitája – előtt ez áll: „a jelenet végig változandó”. A szöveget tehát visszakapta szerzőnk, és – ha már javítani kell rajta – elkezdte ceruzával igazítgatni (a piros jelektől függetlenül). Későbbi kézbevételekor tudatosult benne, hogy a mű elején a történelmi áttekintés túl hosszú. Ekkor innen mintegy 90 sort kihúzott. Fekete tintával itt-ott beleírt, véglegesíteni próbált részleteket. A IV. felv. 14. jelenetéhez külön lapon mellékelte néhány prózában írt sort, mert másképp nem fért volna el a kiegészítés. Végül úgy ítélte meg, nem érdemes, nem kívánja alapjaiban felforgatni a SzL-t. Eközben már tervezhette következő társadalmi drámáját – a közvélemény is ezt várta tőle –, a *Végrendeletet*. Mint említettem, rövidesen be is mutatták, és kirobbanó sikert aratott.

A ceruzás javítgatások nem érdemelnek sok figyelmet, de a szerző egy esetleges új tisztázathoz biztosan felhasznált volna belőlük. (Mint látni fogjuk, az utókor kimutathatóan számításba vette ezeket.) A történelmi helyzet ismertetésénél Czako a szerkesztés szempontjából túlzásba esett, a magyar viszonyok bemutatása mellett európai „körképet” is nyújtott, mint pl. az alábbi, általa kihúzott (pirossal is jelzett) részben: „A pápa nem meré kimondani / László urunk felkent fejére, mint / Lengyelországra, interdictumát. / Hanem ravaszsággal kísérti meg / A béke és csend tartós lánczait, / Szétzuzva elgyöngíteni e hazát, / Mint ezt az egy ángol honon kívül / Minden királlyal és néppel tévé.” Jelentősebbek a fekete tintás sorok. Nagyobb hányaduk bekerült a későbbi szövegekbe is. Az alkotói folyamatot érzékelhetjük az I. felv. 3. jelenetében, László és Dezső, Gyula nádor fiának párbeszéde során. A fekete ráírás alól kidereng a barna tintás változat, amely megvesztegetést is felvetett: „László: Szólj mit ígért Solom? / Dezső: Harminczezer. / László / Nem akarja hallani, hogy vesztegetve volt / :Hallgass! / Gyula / Felveszi a pergament s László elibe tartja: / Aláírod?” Czako az alantas lepénzelhetőség gondolatát később elvetette, s a javítás az ellenkező végletet, Dezső öntudatosságát emelte ki: „Dezső: Bór volt ős apám / Utóda egyig első harczyi hős – / Én nem vagyok – miattad oh király. / E gyűlölet szült még egy más reményt – / A trónt Solom ha elfoglalhatá – / Ledöfve őt magam teszek királyt – / Talán személyemet. / László: Eltűnt a józan ész már / Őrült gondolat! / Gyula: Aláírod?” László és Dezső szembenállása tehát erőteljesebbé vált. A későbbi szövegek összeállítói a javítás alapján elvetették a lepénzelést, de nem vállalták a drámaiságot is érintő nyomatékosítást – Dezső szavait az „Én nem vagyok – miattad nem vagyok” sorral zárják.

A szövegek összevetésekor meglepetést hoz az I. felv. befejezése. Mindenütt megegyezik az utolsó két sor: „Dezső: E percz nehéz kinját átszenvedém, / Meghalni könnyű, ha meghalni szép” – kivéve K-t! Ferenczyt olvasva azt gondolhatnánk, lám ez is egyike Czako hatásos felvonásvégeinek. De nem! K-n látszik, hogy a szerző itt gondban volt. Az utolsó előtti sor megegyezik a többi szövegváltozattal, de az utolsó sor háromféleképpen is olvasható: 1. Barna tintával: „O a honért én már könnyen halok!” 2. Ceruzával: „Vérpadra hát hisz olly dicsőn halok!” 3. Fekete tintával: „Meg kell vallnom [sic!] e népfájdalomtól” (talán „halnom”-ot gondolt a szerző).

A K autográfának vélhető, hiszen semmi sem indokolja, hogy Czako mást kért volna meg a kézirat letisztítására. Művét nem pályázatra írta, ahol feltétel lehetett az idegen kézzel írt beadvány. A fekete tintás javítás szemlátomást megegyezik Czako leveleinek írásképevel. A barna tintás szöveg díszes betűformálása néhol eltér az említettektől, de az írásmód jellege hasonló. A kézirat autográf volta mellett még egy formai szempont is érvel: A lapok alján – terjedelmük miatt – néhol feljebb, néhol lejjebb kezdve – tehát nem utólag hozzátoldva – sorakoznak a történeti művekre utaló jegyzetek. (Czako bizonyítani kívánta, hogy valós történelmi eseményekről ír, ezért a sorok végén gyakran „+” jelet tett, néha laponként több helyen is, és alul megnevezte, melyik műben, hányadik lapon található mindez.¹⁸) Itt olyan kis megjegyzéseket, idézeteket olvashatunk, amelyeket csak az alkotásban elmerült szerző írhatott.

A Db a közléskor megadja a mű keletkezési dátumát: 1844. dec. 10. – tehát alátámasztja a fenti gondolatmenetet. Az első lap alján szerkesztői megjegyzés olvasható, amelyet érdemes teljes terjedelmében idéznem: „Korán elhunyt s annyszor megsiratott költőnk legszebb históriai művét van szerencsénk a közönség elé hozni. Hogy e remekmű elébb napvilágot nem látott, annak okait azon féltő előszeretettől kell kimagyaroznunk, mellyel a legnagyobb lángelmék műveik hiányai iránt szoktak viseltetni. Ez expiaciók létrehozására a költői és filozófiai eszmék között évek lefolyta után mi veszünk magunknak bátorságot, s amint egyrésztől hisszük, hogy a költő szelleme nem fog feljajdulni, midőn kedvenc művét ily módon napfényre hozzuk, másrésztől megvalljuk, hogy ily feladatot egyedül Czako műve irányában mertünk magunkra vállalni. A gyémánt nem veszt értékéből a köszörülés által, csupán terjedelméből – s a jelen mű honi költészetünk drágakövei közé tartozik.”¹⁹ (A megjegyzés természetesen nem említhette a cenzúra gátló szerepét.)

A Db kinyomtatása előtt is mindenképpen cenzúrázásra került sor, de nem maradt nyoma, mit is adhatott be a szerkesztőség. (A szövegváltozatot Badics Ferenc közlése szerint Vahot Imre készítette,²⁰ aki tagja volt a drámapíráló bizottságnak.²¹) Az viszont egyértelmű, mennyi jelenhetett meg a műből. A Db bizony már csak torzó. Elsősorban a cenzúra miatt kihagyott részek jellemzik. Világosan kivehetők a Hivatal elvei.²² László király és a pápaság szembenállása teljesen hiányzik, és eltűnt minden egyházellenes él. Hogy is maradhattak volna a műben pl. ilyen részek: Pongrác így szól a kalocsai érsekhez: „Értjük a czélt: otthon koholt meséd / Czifra üres beszéd, mely lépre csal. / Király! ne hallgassd meg, mézes szóval / Palástodon ragadnak a hernyók.” (II. felv. 5. jel.) Pongrác alakját ki is hagyták a Db-ból, bár a nevét még ottelejtették a szereplők ismertetésénél. Kimaradt a Charitas-monológot követő párbeszéd (II. felv. 6. jel.),

¹⁸ Czako nem pontosan adta meg a felhasznált mű adatait. Gyakran csak a szerző családnevét írta le, a cím hiányzik vagy rövidített. Feltételezésem szerint Czako az alábbi művekre hivatkozott: Karl Friedrich BECKER, *Weltgeschichte*. Antonio BONFINI, *Rerum Hungaricarum decades quinque*. BUDAI Ézsaiás, *Magyar ország históriája*. Johann Christian von ENGEL, *Geschichte des Ungarischen Reichs*. Ignaz Aurelius FESSLER, *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. Karl H. L. PÖLITZ, *Weltgeschichte für gebildete Leser*. PRAY György, *Annales regum Hungariae*. THURÓCZY János, *Chronica Hungarorum*.

¹⁹ Mai helyesírással közlöm.

²⁰ Fővárosi Lapok, 1882. aug. 25.

²¹ PUKÁNSZKYNÉ, uo. 125.

²² *Megbíráltak és bírálók: A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*. Vál. stb.: MÁLYUSZSNÉ CSÁSÁR Edit. Bp., Gondolat, 1985. Bev. 5–49.

amely megkérdőjelezte az apáca látnoki hitelét. Hiányzik a kísértetként visszatérő Charitas motívuma is. A koronás főket sem szabadott bírálni, ezért pl. László nem szöhet akárhogy terveket: „Csatára híni fel a földszinét, / Legyőzni elpuhult királyait, / És megalázni annyi zsarnokot,” (V. felv. 9. jel.) hanem csak politikától mentesen: „Csatára híni fel a földszinét, / És megalázni annyi büszke fajt.” A cenzor szempontjai között szerepelt az „egyes nemzetek elleni uszítás” elkerülése is. Ezt az önmagában helyesnek, sőt modernnek tűnő elvet azonban a nemzeti szabadságtörekvések elfojtására is fel lehetett használni; pl. a haza „nagy bántalmainak visszatorlásáról” lehet beszélni, de a konkretizáló sor, „Kun, német és dalmátok fejenek” (III. felv. 7. jel.), már elhagyandó.

A Db nem a K barna tintás írásának első sorával kezdődik, hanem a ceruzával határozottan áthúzott kezdeti 18 sor utáni résszel. (Nem tartom valószínűnek, hogy Vahottól származna ez a húzás, ugyanis már az 1. jelenet K-n látható húzásai sem egyeznek meg a Db kihagyásaival.) A Db „szerzőjének” egyéni hajlamai vezethettek néhány sor eltűnéséhez. Felismerhető bennük a romantikus tobzódó képalkotás visszafogása, pl.: „Harczi méne száradt embercsonttal élt”; „Aranyba befoglaltatom szemed / Ha meg nem csalt” (IV. felv. 1. jel.). Néha „szerencsésebb” kézzel húzott – mint az említett példák mutatják –, néha vitathatóan. Inkább az utóbbira példa: „Az jöjjön Istentől reád!” áll „Isten tenné bár veled” helyett, „Leczkét adok” (K), ill. „Tanúságot adok” (Db) stb. Néhány esetben a K ceruzás javítása a Db-ban olvasható, a fenti esetek nem ilyenek. A Db ügyes leleménye az I. felv. zárásának említett megoldása.

A Cp a Db kézírással lemásolt szövege, a nemzeti színházi előadás előtt nyújtották be a Hivatalhoz. A címlapra rávezették az átvétel dátumát: 1854. nov. 12. Az utolsó lapon olvasható Csehall cenzor német nyelvű, viaszpecséttel hitelesített véleménye (1854. nov. 16-i keltezéssel): az előadás engedélyezését a címlapon, a szereplők jegyzékében és további öt lapon elvégzendő átalakításhoz köti. A szövegen láthatóak a megadott helyeken a piros ceruzás jelzések: a Db-hoz képest szigorításra kerültek sor. Az új címet a cenzor adta meg: *Első László és kora*. A szereplők közül Charitas pusztán „látnoknövé”, a magyar érsekek „országgyokká”, a pápa bíboros követei „római lovagokká” változtak. A darabból teljesen kimaradtak az egyházi személyek és a törlések nyomán további, az egyházat érintő részek.

A Cp a Színháznál ezután sűgópéldánnyá változott (a rendező neve nincs feltüntetve a színlapon). Még az előadást megelőzően a Nemzeti Színház 1854. nov. 11-én tartott választmányi ülésén tárgyalták Jókainé kérelmét, miszerint „a férje által színpadra alkalmazott Szent László eredeti drámát” választotta jutalomjátékaul. A határozat megjegyzi, hogy „a különben nyomtatásban megjelent dráma jövedelmeiből a magas Comité rendszabályai értelmében tantieme nem adható; a színre alkalmazás pedig e fentebbi engedély által eléggé díjazva van.”²³ Az időpont miatt csak rendezői tervről lehet szó, vagy Jókai Mórnak tulajdoníthatjuk a Db létrejöttét? Nem csak másolásra gondolhatunk, ugyanis Gönczy Soma sűgő már 1854. nov. 18-án felvett 10 fr 48 kr-t a „Sz. László színmű másolata, annak szerepei és több szerepek írásáért.”²⁴

A Cp magán viseli az előadásra készülés lázas munkájának nyomait: más árnyalatú piros, fekete ceruzás és tintás javítások kusza szövevényét. Stilis

²³ OSZK Színháztörténeti Tár, N.Sz. kötetes iratok 696. sz.

²⁴ OSZK Színháztörténeti Tár, N.Sz. kötetes iratok 645. sz.

változtatásra kevés helyen került sor – az előbeszédet betoldások próbálják színesíteni: „Hej pedig jól esik élvezni a napot” – sóhajt fel Opos a börtönben; a csatajelenet „Úgy, úgy – rajta, rajta!” felkiáltásokkal egészül ki. Igen nagy mennyiségű viszont a húzás, amelyet két lépcsőben végeztek el. A bemutató ugyanis túl hosszúra sikerült, a második előadás (nyolc nappal követte az előzőt) színlapján ott áll a közlés: „megrövidítve”. Fekete ceruzával mintegy 300, pirossal 450 sort húztak ki, s még néhányat tintával is. Adelajd királyné szövegét törölték, nevét már az első színlapon sem tüntették fel. A rövidítések ellenére az előadás a legfontosabb célját betöltötte. A levert szabadságharc fájdalomát még érző közönség körében a „lánglelkű Czakó” hazafias jellemeivel a betiltott *Bánk bán* szellemét idézte.²⁵

Paulay Ede mindig is kedvelte Czakó Zsigmond drámáit.²⁶ A SzL-t már korábbról ismerte, sőt különösen közel állhatott hozzá, hiszen jutalomjátékaul eljátszotta a címszerepet Győrött 1855. dec. 15-én. 1882-ben, immár 25 évvel az első bemutató után a szöveg felfrissítésre szorult. Paulay a tőle megszokott lendülettel és alaposággal jelene szemléletéhez igazodott: a Nemzeti Színház érvényes szabályrendelete szerint a dramaturg „nemcsak az új, de az újonnan színre hozandó régiebb darabok nyelvezetét is kijavítja, s a szavalat igényeihez idomítja...”²⁷ A SzL-ra is illenek Kerényi Ferencnek a fentieket kibontó megállapításai: „Paulay ennek alapján dramaturgiai működése során nem tett különbséget klasszikus és kortárs magyar drámák között... Teljesen hasonló módszerrel foglalkozott a történeti drámaciklus darabjaival; nem óhajtott tehát – bár gyakran illették a „múzeumszínház” vádjával – archaizálni vagy idézőjelezni, hanem a drámahagyomány élővé tételén dolgozott...” Munkamódszerének néhány irányultsága is meghatározható: „Nagy és növekvő tapasztalata, műfordítói gyakorlata” – fogékonnyá tette – a „pergő, gyors (>franciás<) cselekményvezetés, a sokoldalú jellemzés (= jó szerepek) és a jól felépített felvonásvégek (= színészi és rendezői nagyjelenetek)” iránt. Munkakedvét csak élesztették az irodalmi igényvel, versben írt darabok.²⁸ Amikor tehát a darabítséggel szembesülve Paulay – amint *Nyilatkozatában* írja – „szétnézett a régiek közt”,²⁹ nem véletlenül választotta a SzL-t.

Paulay Ede már – valószínűleg – a kezelhetőség kedvéért is a nyomtatott Db-ot vette kiindulási alapnak. A folytatásos megjelenés miatt a különálló számokból kiemelt és összefűzött lapokból álló példánnyal dolgozott. A mindenkori utolsó lapokat a zavaró egyéb szövegek miatt nem vette figyelembe, és kézírásos másolattal pótolta. Az így kialakított rendezői példányon húzott, változtatott és kiegészített a lapszéleken. (Ez utóbbiak során kimutatható a K közvetlen használata.) Itt adott színpadi utasításokat, és itt vázolta a színpadképekkel, a zenével kapcsolatos terveit.

Fontos kiindulópont, hogy Paulayt már nem kötötte a szigorú cenzúra, hiszen az a kiegyezéssel megszűnt.³⁰ Visszatérhetett hát a darab eredeti szelleméhez (szabadkőműves elveivel is összhangban). A szereplők ismét azonossá válhattak

²⁵ Pesti Napló, 1854. dec. 8. In GREGUSS Ágost, *Tanulmányai II.* Pest, Ráth Mór, 1872. 24–25.

²⁶ SZÉKELY György, *Paulay Ede életműve.* In *Paulay Ede írásából.* Szerk. SZÉKELY Gy. Bp., Magyar Színházi Intézet, 1988. 525–582., 537.

²⁷ KERÉNYI Ferenc, *Paulay Ede és a magyar dráma.* It 1989. 45.

²⁸ KERÉNYI Ferenc, *i. m.* 46.

²⁹ PAULAY Ede, *Nyilatkozat.* Fővárosi Lapok 1879. nov. 9. In *Paulay Ede írásából,* *i. m.* 197.

³⁰ *Megbíráltak és bírálók,* 44.

régi önmagukkal; a cím azonban *Első László és kora* maradt. A Db történelmi ismertetésének (I. felv. 1. jel.) kiegészítéséül a K-ból – ha röviden is – átemelt egyházat bíráló részeket. A tömörítés érdekében néhány sort maga is fogalmazott; a papságról éles szavakkal írt: „Ezek – Gergely pápának rabjai – / Hazánkat Róma birtokának nézték / Mi küzdöttünk függetlenségéért. / A papság – titkon Solomot segíté – / Mi meg a László hívei valánk. / A hosszú vivódásnak vége az lett, / Hogy végre vesztett a galád Solom”. Fontos betoldás Charitas kétsoros jellemzése, ugyanis a Db-ből teljesen hiányoznak az öt bíráló részek. Czakó a kezdeti jellemzést később többször is megerősíti; Paulay itt tömörített, alább már nem toldozgatott a Db szövegébe. Határozott ítélet, a nyers igazság kimondása: „Természetesen ez a Charitas / A pápa híveinek eszköze.” A bővítés mellett az 1. jelenetben 20 sornyi rövidítés is előfordul. A darab további részein már csak a húzás jellemző, a bővítés elmarad. (Kivétel az utolsó jelenet zárása. Czakónál az ugyan emelkedett, de árnyalatnyit rezignált utolsó sort – „László király honáért volt kicsiny!” – bensőséges némajáték követi: „egyik kezével melléhez szorítja a Gyula fejét – másikat Petőnek nyújtja.” Paulay szükségesnek érzett még valami feloldást: a jelenlévők lelkesült „Éljen! éljen László király!” felkiáltásban törnek ki.) Paulay mintegy 370 sort hagyott ki a Db-ből, nem számítva az V. felv. 7. epizódjelenetét (Pető hadvezér és lánya, Jolán találkozását), amely teljesen kimaradt. Látható tehát, fontos szempontja volt a rövidítés – az előadás ezáltal biztosan pergőbbé vált. (Mindemellert Paulay költői hajlamaira utal, hogy a Charitas-látomásból csupán 51 sort hagyott el. Nagyon bízhatott Jászai Mariban...)

A nyelvezet csiszolását mindvégig hangyaszorgalommal végezte. Az első oldalakon merített K ceruzás javításaiból is, azután már csak a Db-ra koncentrált. Több száz helyen igazított a szövegen. Gyakori a szórendcsere, néha rövidítéssel egybefonódva, pl. a „Nem illetem, vétek ne érje azt, és / Gyalázatam” sorokból a hatásosabb „Ne érje vétek azt!” felkiáltás alakult ki. A Charitas-monológon ihletetten igazított; a tömörítés kedvéért pl. a „dühödtkoránhadak” kifejezést használva. Enyhítette a romantikus túlzást: „A port, mit érintett gondolatod” helyére a „A lábad érintette porszemem” sor került. Természetesen sokszor cserélte a régies alakot: „szűmig hatott” – „szívemig ért”; „szivem belejtekén” – „szívemnek mélyiben”. Ha úgy kíváncszott, „költőibb”, ill. hétköznapiabb szavakat keresett: „Kegyem elől a tulvilágra ment” és „...a tulvilágra szállt”; ill. „Nem zárta még el a szegény előtt / Kegyajtaját” és „Soha az ajtaját”. A módosításokat még hosszasan lehetne „ízlelgetni”; annyi bizonyos, hogy Paulay a legtöbb esetben jó érzékkel nyúlt a szöveghez.

A Sp Paulay javított szövegének a letisztázása. Ezen is észrevehetőek azonban fekete és piros ceruzás húzások. Ezek főként gyors kézzel elvégzett sorelhagyások. Az előbbieknél nyoma van a Rp-on is: Paulay az „új” szót írta az ott is végrehajtott – mintegy 50 sornyi – húzás mellé. A néhány helyen látható piros ceruzás javítás már csak a Sp-on fedezhető fel. Általuk a temetőőr dala még rövidebb lett: míg K különböző helyein 16 + 44, 4, 8, 8 sor szerepel, mindebből a Sp-ban végül 8, 0, 4, 4 sor maradt. A Sp javításaira valószínűleg a próbák alatt kerülhetett sor, ahol dramaturgiai munka is folyt: „A húzások, nyelvi purizálás stb. lehetőségéről Paulay Bulyovszky Gyulának és Dóczy Lajosnak egyaránt megjegyezte; »az ilyenek a próbák alkalmával biztosabban kiérezhetőek és célszerűbben eszközölhetőek.«³¹

³¹ KERÉNYI, i. m. 59.

Ferenczy József őrizte meg számunkra a dráma szövegét a legteljesebben. Őt nem kötötte az előadhatóság szempontja, számára nem okozott nehézséget a terjedelem. A kiadás előszavában értékeli is a darabot: epikusságát rója fel hibájául. Így érthető, hogy az I. felvonásban a hosszú történelmi ismertetést elvető Db-ot követi (az egyszerűség kedvéért minden tekintetben), a II. felvonástól viszont kizárólag K barna és néha fekete tintás szövegét. Ferenczy világosan felismerte, hogy nem mindegy: „holmi vért” vagy „Péter király vérét” kapargatja Opos a láncával (II. felv. 1. jel.). Szent László vívódása immár a túlvilági erővel is szembesülve bontakozhat ki; így szól Charitas kísértetéhez: „Honnan e síri arcz? / Szemedből a kihalt negyvenezer / Szem mélyedt gödre sötétlik felém, / Ajkad redőiben a szétzuzott sereg / Fájdalma vonaglik, – sohajodon / Az ezek árváinak jajja nyög!”; s kihívja magát az Istent: „Örök bíró, hadd lássam arczodat!”. Mindemellét ilyen finom költőiséggel megírt részeket is olvashatunk: „...a király is gyermek altakor, / Rémekkel küzd és árnyaktól remeg” (IV. felv. 5. jel.). A II. felvonástól kezdve tehát Ferenczy a teljes szöveg közlésére törekedett, így bevette az utólag mellékelt lapon lévő prózában írott sorokat is.

Ebből kifolyólag a nyomda ördögének tulajdoníthatunk néhány kis eltérést. A II. felv. 2. jelenetében Solom két sora átcsúszott Opos szövegébe; az V. felv. 5. jelenetében pedig egy sor hiányzik: „...belől e sziv titkos ürében / Egy koldus éhezik, és kéreget;” után még következhetne: „És szomja oly roppant határtalan.” Sajnálatos a betűcsere Szent Lászlónak a darabot záró szónoklatában. Miután a király kelyhet kér, így szól: „Zordon napok, korom beteg szaka! / E korban itt temetve legyetek.” Az eredeti szövegben (K) „E borban...” szerepel. A módosult változat költőileg lapos, és nem hagyja kibontakozni a jelenet szinte liturgikus emelkedettségét. Mindössze egyszer támadhat kétség a változtatás szándékossága felől, de az eddigi szövegűség ellentmond ennek – a dráma végén, ismét László szónoklatában fordul elő rövidítés: „László király honáért élni, vagy / Ha kell, honáért halni kész” helyett „László király honáért halni kész” áll.

Ferenczy tehát szövegűségre törekedett, de nem betűhív átvételt készített. Nem tudhatjuk, a nyomda mennyit változtatott mindebben. Tény, hogy a magánhangzók időtartam-jelölése sokszor eltér – a szereplők nevében is: Solom (K) – Sólom, Opos (K) – Opós, Charitas (K) – Charitás; igaz, a legutóbbi esetében K is ingadozik. A kettőzött mássalhangzók rendszeresen megrövidülnek, pl. melly – mely, akként – aként, olly – oly. Mivel a szereplők megnevezésénél a „nője” (K) helyett „neje” áll, később is „királyné” olvasható „királyi nő” helyett.

A SzL, mert posztumusz mű, sohasem nyerheti el megnyugtatóan a végleges formáját. Mégis kerek egésznek tekinthető – a szövegelemzés tanúsága szerint Czako valószínűleg csak arányain igazított volna, a stílusát csiszolhatta. A későbbi szövegeket egyrészt a cenzúra, másrészt a színházi előadhatóság szorította korlátok közé. Az utókor hálával tartozik Ferenczy Józsefnek, aki néhány sortól eltekintve a teljes művet közölte.